

Kas Eesti lähiajaloo on endiselt „valgeid laike“?

Hiljar Tammela, Olev Liivik

Essõna

1. jaanuarist 2011 algab uus aastakümme. Eesti ajalookirjutuse vabanemisest sovetlikest raamidest on möödas juba 20 aastat.* 1980. aastate lõpu ja 1990. aastate alguse vabanemisliikumise puhangus omandas erilise tähtsuse ka ajaloolaste töö, kellel tuli siis avalikkuse huvi rahuldamiseks kiires korras asuda katma „valgeid laike“, ehk siis kajastama võimalikult ausalt ja täpselt neid protsesse ja sündmusi Eesti ajaloos, mis seni olid sovetliku ideoloogia poolt kas maha saladud või paksu propagandavõõbaga kaetud. Tollasele ühiskondlikule kõrgnivole on järgnenud nüüd pea kaks aastakümnet rahulikumat, põhjalikumamat tööd. Näiteks ühiskondliku tähelepanu erilises fookuses olnud Teise maailmasõja ning selleaegsete ja -järgsete massirepressioonide kohta on valminud rida olulisi koguteoseid, monograafiaid, artikleid jpm., rääkimata muudest uurimist leidnud teemadest. Tänapäeval ei julge vist ka kõige paadunud poliitik ega ignorantsem ajakirjanik enam ohata stiilis: „Me ei tea ju oma ajaloo mitte kui midagi, kõik on läbi uurimata!“, sest seepeale võib iga vähegi teadlikum inimene soovitada tal külastada raamatukauplust ja ostukäru täis laduda.

Nüüd, uue aastakümne künnisel, võiks olla paslik vaadata tagasi tehtud tööle, kuid seejuures mõelda ka tulevikule. Kui põhjalikumalt analüüsida möödunud 20. sajandit, ning arvestada seejuures ka viimasel 20 aastal aset leidnud plahvatuslikku teadmiste kasvu, kas võime siiski öelda, et mõned valdkonnad või teemad meie lähiajaloo on endiselt valgeks laiguks? Ehk siis – kas Eesti lähiajaloo on jätkuvalt valdkondi,

ajaperioode või konkreetseid küsimusi, mis on seni jäänud teenimatult tähelepanuta ning vajaksid palju põhjalikumalt läbitöötamist, et anda meile tasakaalustatumat ja komplekssemat pilti möödunud?

Küsisime selle kohta arvamust kümnekonna Eesti lähiajaloo uurija käest. Isikute valik oli seejuures ilmselgelt subjektiivne ja ebademokraatlik. Me ei lähtunud akadeemilisest aukraadist või ametikohast ega kuulutanud välja avalikku arutelu, vaid tülitasime neid, kellega olime ise varem sellistel teemadel arutlenud või kellel arvasime muidu olevat huvi seesuguses diskussioonis osaleda ja oma mõtteid ka teistega jagada. Nõnda on vastajate seas nii üliõpilasi (doktorante) kui ka professoreid. Mõned lükkasid ka ettepaneku tagasi, motiveerides oma otsust näiteks kahtlusega, et „valgete laikude“ esiletoomist võiksid mõned kolleegid võtta kui kriitikat oma tööle; mõned ei pidanud meie ettevõtmist kui iselaadi vahekokkuvõtte tegemist vajalikuks ja mõnda pidurdas nähtavasti negatiivne koostöökogemus ajakirjanikega, kes olid varasemalt mõningaid nende väljaütlemisi ebakorrektselt tõlgendanud ja esitanud. Nende loobumisest on muidugi kahju, kuid loomulikult respektierime täielikult nende otsust.

Avaldame siinkohal tänu kõigile, kes ettevõtmisega kaasa tulid ja meiega lahkelt oma arvamust jagasid: Karsten Brüggemann, Toomas Hiio, Ivo Juurvee, Peeter Kaasik, Kaja Kumer-Haukanõmm, Olaf Mertelsmann, Indrek Paavle, Kaarel Piirimäe, Tõnu Tannberg, Jaak Valge, David Vseviov. Nende esitatud mõtted noppisime meie laekunud e-kirjadest välja, reastasime (põhiliselt kronoloogilisel printsiibil) ja esitame järgnevalt n.-ö. ümarlaua vormis. Paljudel puhkudel eri inimeste edastatud ideed kattusid; sel juhul toome järgnevalt esile ühe reljeefsemalt ja põhjalikumalt kirjutatud autori mõtteavalduse.

Võib-olla tasub siinkohal veel eraldi toonitada, et kui käesolevast kirjatükist jääb justkui kõlama mõte, et meie lähiajaloo on palju uurimata, siis ärgu mingil juhul võetagu seda kui süüdistust tegevajaloolaste aadressil, vaid kui innustust praegustele ja tulevastele uurijatele. Iseäranis hea meel oleks sellest, kui siinsest kirjatükist saaks innustust mõni bakalaureusetöö teemavaliku suhtes pead murdev ajalootudeng.

* Soovimata siinkohal astuda omaette diskussiooni mõiste „lähiajalugu“ süvatasandite ja piiride üle, oleme käesolevas kirjatöös mõistnud „lähiajalugu“ tähenduses „20. sajandi ajalugu“, ehk siis tinglikult kui ajavahemikku 1. jaanuarist 1901 kuni 31. detsembrini 2000.

Üldisemaid mõtteid Eesti lähiajaloolaste teemavalikute, neid mõjutavate töötingimuste jms. kohta

Vseiov: Ajaloo vallas pole ühtegi uurimuslikku tööd, mis ei lähtuks mõnest „valgest laigust”. Kuigi vahel võib tagantjärele ilmned, et valgena paistis nimetatud laik vaid selle uurija silmis, või, mis pole ka välistatud, saab laik vaid lugejate püüdmiseks näiliselt kaetud. Või, ning seegi on mingis mõttes paratamatu, avaneb ühe valge laigu kustutamisega uus ja veelgi suurem küsimuste pundar.

Ligikaudu kakskümmend aastat tagasi toimunud ajaloouurimise vabanemisel tuli iseloomulikult alustada kõige üldisemast, „valge lehe” täitmisest, ning tänaseks päevaks ongi enamik kunagi kunstlikult loodud valgetest (mis silmapaettekaks olid värvitud punaseks) laikudest omandanud oma loomulikud värvitoonid. Nii võibki öelda, et paljud „esmatasandi” küsimused on nende aastatega leidnud oma põhijoontes uurijate ja lugejate enamuse poolt aktsepteeritud vastused. Siit aga tulenebki vajadus asuda „süvatasandi” küsimuste uurimise juurde. Ehk piltlikult öeldes, kui varem on edukalt otsitud vastuseid küsimustele: *kes, kus, mis, kas, mida, millal* jne., siis nüüd oleks aeg keskenduda küsimusele *miks*. Näiteks: miks asusid Johannes Vares ja tema kabineti liikmed 1940. aastal „rahvavalitsuse” peaministri ja ministrite toolidele. Miks nad tegid seda?

Valge: Tänapäeva Eesti ajaloo-uurimise põhiprobleemide hulka kuulub uurijate edukuse mõõtesüsteem või, laiemalt võttes, akadeemiline raamistik, milles ajaloouurijad tegutsema peavad, sest just see määrab ära uurijate tegutsemise raamid uurimuste vormi ja vähemalt osalt ka sisu näol.

Kirjutavatele ajaloolastele on teaduse administreerijad ette sättinud süsteemi, mis hindab meie edukast publikatsioonipunktide alusel, mis on omakorda aluseks meie sobivuse hindamisel järgmise uurimisgranti või õppejõukoha taotlejatena. Tugevamad punktid on teatavasti võimalik saada nn. rahvusvaheliste publikatsioonide eest. Mingisugune mõõtkava uurimistöö edukuse määramiseks on tõepoolest vajalik, ning publikatsioonipunktide idee on olnud ilmselt selles, et rahvusvahelistes ajakirjades avaldatud tööd läbivad tiheda professionaalse filtri ning tulemused jõuavad laia maailma. Veel kümnekond aastat tagasi võis

see süsteem enamjaolt ka toimida. Aga edasise rakendamise ja üha uute „kõrgetasemeliste” nn. rahvusvaheliste ajakirjade tekkimise käigus on see muutunud paroodiaks, sest artikkel kusagil nurgataguses ajakirjas, mida keegi ei loe, aga mida peetakse rahvusvaheliseks, annab sama palju punkte kui mitmeaastase töö viljana valminud artikkel tõesti mõjukas rahvusvahelises ajakirjas. Rääkimata võrdlusest eestikeelse raamatuga, mille kirjutamisele keskendumine on kehtiva mõõtkava kohaselt teaduskarjääri umbtee ning kaudselt pidulik finantsiline enesetapp.

Niisiis, olemasolev süsteem suunab meid, lähiajaloo tegelevaid professionaalseid ajaloolasi, kirjutama palju kiiresti valmivaid ja seetõttu kaheldava kvaliteediga (lühid)artikleid ning avaldama neid ajakirjades, mida kehtiv mõõtesüsteem koteerib kõrgelt, kuid millel ei pruugi olla kuigi suurt mõjukust. Muidugimõista ei soosi see ka uute uurimisteede käsilevõttu.

Tannberg: Sissejuhatuseks tahaksin märkida, et mina ei kuulu kindlasti nende leeri, kes viimaste aastakümnete ajalookirjutust 20. sajandi kohta maha tegema hakkaks ja tänast uurimisseisu ainult negatiivses valguses näeks. Loomulikult on kümneid ja isegi sadu kitsamaid teemasid, mida võiks loetleda kui läbiuurimata valdkondi, kuid kritiseerida on alati kõige lihtsam. Leian, et võrreldes lähinaabrite ja endiste Idabloki riikidega ei ole meil vaja silmi maha lüüa ega häbeneda. 20. sajandi uurimisseis on meil minu arvates hoopis paremal järjel kui näiteks 18.–19. sajandi uurimine.

Ajaloolasele on uurimistöö jaoks oluline üldine olukord, n.-ö. raamtingimused, milles ta töötab. Lähiajaloolaste jaoks on tulemusliku uurimistöö eelduseks algallikate kättesaadavus ja sellest vaatepunktist on meie seis ka üpris hea. 20. sajandi uurimisele on kindlasti olulisel määral kaasa aidanud nõukoguliku arhiivisüsteemi kiire ja efektiivne desovetiseerimine (nii teoorias, praktikas kui ka organisatsioonikultuuris) 1990. aastate alguses.

Juurvee: Nii põhjalikult läbi uuritud teemasid, et neid enam üldse uurida ei tasuks, Eesti lähiajaloo nähtavasti polegi. Teisest küljest pole ka päris uurimata valdkondi. Palju head tööd on ajaloolaste poolt juba tehtud, on praegu tegemisel ja küllap tehakse ka tulevikus.

Vähe uuritud valdkonnaks võib pidada Eesti lähiajaloo historiograafiat – loomulikult on uurijad kursis sellega, mis nende endi uurimis-

teemade kohta varem kirjutatud, kuid spetsiifilisi ajalookirjutusele keskenduvaid uurimusi on vähe. Kuna meie teadmised ajaloost ei pärine minevikust enesest, vaid peamiselt ajalookirjutusest, siis avardaks ajaloo kirjutamise protsessi mõistmine ka meie arusaama ajaloost. Näiteks oleks huvitav teada, kuidas on historiograafiat mõjutanud kehtiv riigikord, ühiskonna ootused, ajaloolaste isikud, mujal maailmas ajalookirjutuses valitsevad trendid või kas ja millistest koolkondadest saame Eesti ajalookirjutuses rääkida.

Brüggemann: Kogu Eesti ajalooteadus on liialt keskendunud poliitilisele ajaloo või siis kitsaste nišiteemade uurimisele. Puuduvad uurimused ühiskonna, majanduse ja poliitika omavahelistest seostest. Samuti puuduvad meil soovringud generatsioonide, poliitiliste parteide ja sotsiaalsete gruppide näitel. Kõikvõimalikud uue kultuuriajaloo (*new cultural history*) teemad, nagu laulupeokultuur, sport ja kehakultuur, meelelahutus jne., on leidnud käsitlemist muude distsipliinide raames ja mitteajaloolaste poolt. Nende teemade uurimisel ei tohiks takerduda ainult kohalikkude konteksti, vaid tuleks loobuda kitsastest „Eesti” raamidest. See kehtib Eesti Vabariigi, aga loomulikult suuremal määral Eesti NSV kohta.

Mertelsmann: Üldiselt iseloomustab Eesti 20. sajandi ajalookirjutust keskendumine teatud üksiksündmustele ning traditsioonilise poliitilisest ja sõjaajaloost pärit meetodite kasutamine. Sotsiaal-, majandus- ja kultuuriajalugu ei ole just kuigi hästi esindatud.

Aga mõiste „valged laigud” kasutamine annab iseenesest aimu teatud minevikukäsitlusest, mille kohaselt on võimalik möödunud justkui tervikuna rekonstrueerida. Minu jaoks on positivistlikust lähenemisest siiski olulisem leida vastuseid küsimustele, miks midagi ajaloos juhtunud on.

Hiiu: Kõige olulisem on, et me vajame tugevat interdistsiplinaarset käsitlust. Ajaloolased taipavad sageli üllatavalt vähe seadusest ja õigusest, kunstist ja kirjandusest, loodus- ja arstiteadusest, riigiõigusest ja halduskorraldusest, sõjaväest, aadlist, kirikust jne. jne. jne. Seetõttu ongi paljud uurimistööd ülimalt kitsad ja omavad mõnikord väga vähe sidet ümbritseva tegelikkusega.

Tsaariajast omariikluseni

Paavle: Kõigepealt puudub täielikult käsitlus Esimesest Vene revolutsioonist ehk 1905. ja järgnevat aastate sündmustest. Kõik teavad, et tegemist oli omariikluse eelduste kujunemisel ülioluliste sündmustega, aga selle kohta on avaldatud peamiselt vaid ajaleheartikleid, natuke mälestusi ja kohaajalugu. Teema vajaks korralikku käsitlemist monograafia või artiklikogumiku vormis.

Hiiu: Me vajame ideoloogiliselt mõjutamata käsitlust 1905. aasta revolutsioonist, venestuspoliitika leevenemisest mõnes aspektis, Esimese maailmasõja eelsest majandusolust ning Eesti poliitika kujunemisest ajavahemikul 1905–1918. Näiteks, kui suurt osa mängisid juhus ja elu ning kui suurt osa tegelikud veendumused? Näidetena: Wuolijoki–Tõnisson, Kingissepp–Oinas, Kork–Laidoner jne. Need asjad on, julgen öelda, veel katmata kaasaegsete detailsete uuringute põhjal loodud teaduslike üldistustega. See on oluline, sest meie ühiskonna väikesearvulisuse ja seisuste puudumise juures – kõigi lähtekoht oli enam-vähem sama – alustasid kõik nullist ning see, mis neist mõnekümne aastaga sai, ei olnud mitte partei ja ideoloogia, vaid paljuski juhuse, tutvuse ja suguluse asi. Ühesõnaga, laiemagi teaduse kontekstis võiks olla oluline poliitika kujunemise Eesti ja Läti erijuhtum – leedulased ja soomlased on juba mõneti teistsugusem asi.

Mertelsmann: Üks ajalisel varasemaid vähe käsitletud teemasid on kindlasti Esimene maailmasõda. Näiteks, kuidas elati tagalas, millega puutusid kokku eesti rindevõitlejad jne.? Sageli käsitletakse maailmasõda lihtsalt kui põgusat eellugu Eesti ajaloo peaaesmärgi – omariikluse – saavutamisele. Esimese maailmasõja kohta puuduvad meil uuemad uurimused peaaegu täielikult, ometi oli selle sõja mõju Euroopale ja ka Eestile palju suurem kui eestlaste Vabadussõjal. Ja muuseas langes rohkem eesti sõdureid Esimeses maailmasõjas tsaari eest kui hiljem Eesti omariikluse eest võideldes.

Hiiu: Uurimata on sõjamajandus Eestis ja Eesti elanikkonna tegelikud kaotused. Kust on üldse võetud number 100 000 mobiliseeritud ja 10 000 langenud? Aktuaalne küsimus, eriti Jüri Saare viimase Akadeemias ilmunud kurjade konstantide artikli valguses.¹

¹ J. Saar. Kurjad konstandid ja Eesti. – Akadeemia, 2010, nr. 7, lk. 1155–1180.

Paavle: Tegelikult oleks tagumine aeg uuesti läbi kirjutada ka 1917. aasta bolševike võimuharimisega seotud sündmused Eesti kontekstis. Nõukogude Venemaa sündmusi on tohutult palju uuritud, aga Eesti sündmuste kirjeldus ja analüüs jäävad valdavalt sovetiaegsesse historiograafiasse.

Kaasik: Uurimata teemasid: Milline oli Eesti poliitiline maastik vahetult pärast Veebruarirevolutsiooni? Kui suurt mõju omasid ühiskonnas enamlased ja kas nende võimuletulek 1917. aasta sügisel Eestis oli tingitud pigem teiste jõudude killustumusest, Nõukogude Venemaa poolsest abist või Kingissepa & Co isiklikust jultumusest? Kuidas tegutsesid 1917. aastal nn. nõukogud, kes sinna kuulusid ja millist liini nad järgisid ning kuidas toimusid muudatused? Millised olid Eesti enamlaste sidemed Venemaa kolleegidega? Jne. jne.

Hiio: Teema „Eestlased ja 1918. aasta Saksa okupatsioon” vajaks üht rahvusromantikavaba käsitlust. *Landesuniversität*’i on küll uuritud, aga milles seisnes Saksa okupatsioon, mida tegid sakslased siin tegelikult, kuidas oli olukord võrreldes muu sakslaste okupeeritud Ida-Euroopaga jne. jne. jne.

Kaasik: Puudub tänapäevane monograafia või koguteos Vabadussõja ja *Landeswehr*’i sõja kohta. On väga palju küsimusi, millele me vastuseid ei tea ja millega on ilmselgelt ka vähe tegeldud.

Kuidas oli korraldatud eesti enamlaste organisatsioon 1918. aastal ja Vabadussõja ajal? Kelle mõtte täpselt oli Eesti Tööraha Kommunaal, millal, kus ja kelle käsul hakati moodustama Eesti punaseid kütiväeosasid, kuidas neid relvastati ja varustati? Kui suur oli elanikkonnas enamlike agitaatorite-provokaatorite mõju (nt. „Saaremaa mäss”)?

Kas Vabadussõja ajal sooritasid Eesti väeosad ka sõjakuritegusid (s. t. „valge terror”)? Kui jah, siis millal, kus jne.; kuidas käituti vangilangenud punaväelaste ja muu enamliku seltskonnaga? Milline oli mobilisatsioonikorraldus, kui palju oli vabatahtlikke? Millistes mahtudes

viidi läbi rekvireerimisi ning kuidas elanikkond sellesse suhtus?

Kuidas toimus soome jt. vabatahtlike saatmine Eestisse, millist vastukaja leidis see vabatahtlikke saatnud riikides? Kas Läti oli ikka nii hädine, nagu näitas seda Teise maailmasõja eelne ajalookirjutus?

Puudub tänapäevane monograafia Tartu rahu kohta.

Nimekirja võiks pikendada tunduvalt. Kõige selle kõrval on Teine maailmasõda ja Nõukogude okupatsioon korralikult kaetud. See ei tähenda, et Eesti Vabariigiga ei tegeldaks, kuid see tegevus on kaootiline ning väljendub pigem üksikartiklites ja ülikoolide juures tehtavas teadustöös, mis jääb laiemale lugejaskonnale kaugeks. Seetõttu leian, et eeskätt tuleks need teemad korda teha. On piinlik, et puudub Vabadussõja kohta käiv koguteos (sellele võiks liita veel iseseisvuse sünni, Saksa okupatsiooni, *Landeswehr*’i sõja ja Tartu rahu). Millest on tingitud arvamus, et nendest teemadest teatakse juba kõike? Kas tõesti on „vaikival ajastul” välja antud koguteos Vabadussõjast² ja põlve otsas tehtud „Eesti iseseisvuse sünd”³ kasutatavad ka tänapäeval? Minu arvates olid nad moraalselt vananenud juba väljaandmise hetkest alates.

Brüggemann: Lünkadest Vabadussõja ajaloo uurimises olen ma juba kirjutanud Ajaloolises Ajakirjas.⁴ Ma pean oluliseks rõhutada viit aspekti. Esiteks soolised küsimused. Kuidas suhtusid naised sõtta? On ilmne, et naiste panuse tagalas ei oleks rindel saavutatud edu. Teine oluline aspekt on Esimese maailmasõjaga tekkinud vägivalla „kultuuri” mõju Eesti Vabariigi elule. Äärmiselt oluline uurimisteema oleks ka mõiste „Eesti” muutumine provintsi tähendusest riigi tähenduseks. See on samuti küsimus mentaalsetest piiridest. Neljandaks rõhutaksin vajadust Vabadussõja interpretatsiooniks Euroopa perspektiivis. Millised olid Vabadussõja mõjud Vene kodusõjale? Millised olid Eesti ja rahvusvahelise tööliikumise vahekorrad ja roll Vabadussõja ajal. Viiendaks tooksin ma välja Eesti poliitilise ja majandusliku eliidi generatsioonide võrdleva

² Eesti Vabadussõda. Koost. A. Traksmäe. I osa. Tallinn, 1937; II osa. Tallinn, 1939. Koguteos on hiljem avaldatud pagulaste poolt Saksamaal ja 1990. aastatel Eestis.

³ E. Laaman. Eesti iseseisvuse sünd. Tartu, 1936. Raamat anti uuesti välja 1960. aastatel Rootsisis ja 1990. aastatel Eestis.

⁴ K. Brüggemann. Ajalooteadus ja Eesti Vabadussõda – uut uurimisperspektiivi otsides. – Ajalooline Ajakiri. 2008, nr. 1, lk. 171–183.

analüüsi (saksa keeles: *Kollektivbiographie*) vajaduse. Kust nad tulid, kuidas neist said demokraatia toetajad.

Piirimäe: Minu arvates tuleks Eesti ajaloolastel uuesti ette võtta Eesti vasakpoolsuse ja eriti Eesti enamluse ajalugu, mille suhtes paraku siiani üldiselt valitseb Nõukogude ajast pärit vastumeelsus. Reaktsioonina Nõukogude käsitlusele kujutatakse bolševikke võõra, välise nähtusena Eesti ajaloos. Nii on seda kujutatud ka popkultuuris, nagu näiteks filmis „Detsembrikuumus” ja telesarjas „Tuulepealne maa”. Selline käsitlus ei selgita aga kuidagi, kuidas VSDT(b)P-I õnnestus Vene Asutava Kogu valimistel Eestis novembris 1917 saada 40% häältest ja Eesti Asutava Kogu valimistel jaanuaris 1918 37% häältest. Pole siis ime, et näiteks Ants Piip käsitleb perioodi november 1917–veebruar 1918 kui kodusõja aega, mil iseseisva riigi pooldajatele seisis vastu arvukas enamlaste hulk. Ning pole kahtlust, et tegu oli meie oma eestlastest bolševikega – vaatamata sellele, et hääletustest võtsid osa Tallinna vene töölised ja seal paiknev garnison. Bolševike liidrid Anvelt, Pöögelmann, Kingissepp jne. olid meie „oma poisid”, kes sotsiaaldemokraatlikust liikumisest osa võttes valisid mingil põhjusel menševike poole asemel bolševike oma. Iseküsimus oleks, mis põhjusel ja kuidas nad radikaliseerusid (põrandaalune tegevus tsaaririigi vastu on ilmselt taustaks) ning asusid relvastatud võitlusele „kodanliku vabariigi” vastu.

Nagu me teame, ei kasutata Eesti ajalookäsitlustes mõistet „kodusõda”. Rõhutatakse, et erinevalt Soomest meil kodusõda ei olnud. Minu arvates tuleks see küsimus aga uuesti läbi mõelda, sest kodusõja elemente siiski leidis.

Eesti Vabariik ja Teine maailmasõda

Hiiu: Uurimist vajavaid valdkondi sõdadevahelisest Eesti Vabariigist: optandid ja nende roll Eesti majandus- ja hariduselus, nende vaimne mõju. Üksiktalupidamine Eesti riigi majandusliku ja ideoloogilise alusena, omandi kujunemine. Eesti riiklus ja poliitika enne 1934. aastat. Kriminaal- ja tsiviilõiguse areng. Rahvusvahemuste poliitika. Vallaomavalitsus. Naiste vabaduse ja mittevabaduse küsimus vajaks üldistavat ja võrdlevat mitte-eestikeelset

käsitlust, et probleem ükskord alla võtta sealt, kuhu ta on meelevaldselt upitatud.

Valge: Puudu on veel 1934. aasta riigipöörde põhjuste ja järgnenud autoritaarreežiimi olemuse käsitlemine. Meie ajalooteadvus on justkui kahestunud: käsitleme vabadussõjalasi valdavalt negatiivses võtmes, ent samas soovime, et 1930. aastate teisel poolel oleks olnud Eestis demokraatia, kuigi viimane ei oleks olnud võimalik ilma vapsideta. Samuti vajab vastust küsimus, miks autoritaaraja demokraatlik opositsioon oli nii nõrk.

Paavle: Vahemärkusena – kõige sagedasem küsimus, mida mitteaajaloolastest tuttavad, aga ka tudengid, küsivad, on: „Kes need vapsid veel sellised olid?” Mõtlemata jäädes – ega neid ka väga palju uuritud ole. On mõningaid artikleid ja eesti keeles vist üksainus pikem käsitlus.⁵ Võib-olla pole see teema lihtsalt väga ajalooteadvusse jõudnud?

Hiiu: Kiiresti oleks vaja, enne järgmist „juhitava demokraatia” võidukäiku maailmas, üht korralikku käsitlust Pätsi–Laidoneri–Eenpalu valitsemiskorra ideoloogilistest alustest („rahvusterviklus”) ja selle paralleelidest mujal Euroopas. Tuleks uuesti läbi töötada Rahvuskogu materjalid, kus arutleti ju tulevase Eesti korralduse üle väga põhjalikult.

Juurvee: Küllap mitte ainult ajaloolased, vaid ka inimesed üldiselt on palju mõelnud Eestis ja maailmas aastatel 1939–1940 toimunule. Miks nii läks, kas ja kus tehti vigu? Teemat on üpris palju uuritud, milles väljendub ehk ajalooteaduse rakenduslik aspekt Eestis – soov õppida ajaloost piisavalt palju, et vältida sarnaste sündmuste kordumise võimalust tulevikus. See pole küll originaalne järeldus, kuid arusaama nn. baaside ajastust aitaks võib-olla parandada kogu sõdadevahelise perioodi Eesti sisepoliitika, selle sisemaiste tegurite (sh. ka äri ja võimalik korruptsioon) ja välismaiste mõjude uurimine. Eesti 1920.–1930. aastate otsusetegijate paremaks mõistmiseks oleks aga vaja uurida veelgi varasemat perioodi alates 19. sajandi viimastest kümnenditest, sest lisaks hetkeoludele mõjutab otsuseid ka elukogemus. Seepärast oleks oluline põhjalikumalt uurida eestlaste poliitilise emantsipeerumise

⁵ R. Marandi. Must-valge lipu all. Vabadussõjalaste liikumine Eestis 1929–1937. 1. osa. Stockholm, 1991; 2. osa. Stockholm, 1997.

lugu, 1905. aasta revolutsiooni, ideoloogilisi ja otseseid mõjusid nii idast kui ka läänest, põrandaalust poliitilist tegevust jms.

Valge: Ma arvan, et 1939.–1940. aasta alistumise põhjused tuleks veel kord läbi kirjutada. Me eelistame süüdistada siin Pätsi režiimi ning kritiseerime seda, et otsus tehti kitsas ringis, jättes välja asjaolu, et tolleaegne nn. demokraatlik opositsioon eesotsas Tõnissoni, Rei ja Piibuga oli Moskvale veel järeleandlikum. Kas 1939.–1940. aastal oli mõtet paluda välisriikidelt Moskva vastu abi ja protesteerida agressiooni vastu (ärritades sellega agressorit või võib-olla provotseerides arveteoinduseks eestlaste vastu), kui niikuinii oli teada, et toetust ei tule?

Jällegi tuleb siin sisse vabadussõjalaste teema, sest just nemad tunnetasid juba varem ohtu N. Liidust kõige teravamalt ning oleksid tegutsenud ehk otsustavamalt ja dünaamilisemalt nii varasemal liitlaste otsinguil kui ka pädevama kaitsestrateegia väljatöötamisel, aga nemad olid 1930. aastate teisel poolel poliitilisest protsessist eemaldatud. Me kritiseerime nii vabadussõjalaste poliitilist tegevust (kohati õigustades 1934. aasta riigipöoret) kui ka Pätsi alistumist, ent teadvustame vähe, et sõjaline vastuhakk 1939. aastal oleks olnud võimalik vaid vabadussõjalaste olemasolu korral. Mis puutub aga 1939. aasta seisu, siis püstitaksin siin provokatsioonilise hüpoteesi, et kui 1939. aasta baaside leping oleks pandud Eestis rahvahääletusele, oleks üle poole kodanikest hääletanud selle poolt. Kui jah, miks see nii oli?

Hiiu: Teise maailmasõja juures vajaksid uurimist: 1944. aasta sügise inimkaotused Eestis, Nõukogude võimu uuesti sisseseadmine, mobilisatsioon Punaarmeesse, Eesti laskurkorpuse isikkoosseis ja laskurkorpustlaste roll soveteerimisel. Eriti huvitav ideoloogilise pöörde mõttes on, mis sai korpusepoistest sõjajärgses Eestis, seda just nende väkkekutsumise aja lõikes.

Kumer-Haukanõmm: Uurimist vajaks eesti pagulasorganisatsioonide tegevus võõrsil. Milline oli nende tegutsemise juriidiline raamistik? Kuidas suhtus asukohariik nende tegevusse? Kas ja kui, siis milline surve oli erinevates asukohariikides pagulaste assimileerumisele? Väliseestlaste kirjutised seda ei kajasta.

Sovetiperiood ja taasiseseisvunud Eesti

Mertelsmann: Mis puutub Nõukogude perioodi Eesti ajaloos, siis tänapäeva seisuga on stalinismi-aastad juba üsna hästi läbi uuritud. 1953. aastale järgnevat teame palju vähem, ja eriti vähe Nõukogude režiimi viimasest aastakümnest. Iseseisvuse taastamise järgne aeg on aga üldiselt avastamata maa, seda on uurinud vaid sotsiaalteadlased ja mõned välismaalased.

Paavle: Üksikküsimusena sõjajärgsest ajaloost on mind paelnud mõte koostöö ja kohanemise uurimisest rohujuure tasandil. Uurida oleks vaja *aktiivi* – kust see tuli, mida endast kujutas jne. Olen varem avaldanud ka mõtet, et tuleks uurida võimu ja rahva vahekorda. Üks võimalus oleks uurida kirju ja kaebusi võimudele. Seda on teatavasti natuke teinud Vene ajaloolane Jelena Zubkova,⁶ aga meie arhiivides on sellist materjali tohtu mass.

Valge: Eesti NSV SKT, elatustaseme ja elukvaliteedi muutuste uurimine võiks anda hädavajaliku tausta kõikidele sovetaiega puudutavatele käsitlustele.

Hiiu: Samuti tuleks uurida kommunistliku partei isikkoosseisu Eestis 1940–1991: sotsiaalset päritolu jne. Eesti kodanikest parteilasi võis olla u. 60 000. Andmebaaside ajastul ei tohiks selle massi uurimine olla suur probleem.

Tannberg: Kui püüda välja tuua mingit perioodi, mis seni on tagaplaanile jäänud ja mille uurimine hädavajalik oleks, siis minu jaoks on selleks valupunktiks eelkõige 1960.–1970. aastad. Seega periood, mida märgistavad sageli emotsionaalsed märksõnad, nagu „kuldsed kuuekümnendad”, „komsomoliopositsioon” jms. Sisuliselt on aga need kaks kümnendit, mil paljuski muganduti kehtivate poliitiliste oludega ja koduneti nõukogude võimuga, arvestatavate uurimustega katmata. See omakorda takistab üsna tuntuvalt tervikpildi kokkupanemist sõjajärgsetest aastatest (mida on uuritud juba üsna põhjalikult ja erinevatest aspektidest), rääkimata juba Nõukogude ajast kokkuvõtlikult. Ilma neid kümnendeid tundmata on võimatu ka aru saada taasiseseisvumisprotsessi taustast, arenguloogikast, võtmetegelaste käitumisest jpt. probleemidest.

⁶ Vt: E. Zubkova. *Poslevoennoe sovetskoe občestvo. Politika i povsednevnost'. 1945–1953.* Moskva, 1999.

Seega tasuks seda tühimikku senisest hoolikamalt täita.

Brüggemann: Meil on palju (ja kahtlemata vajalikke) teadmisi sõja ja sovetiseerimise kohta, aga need on mõlemad erandlikud olukorrad. Mida me teame samas diktatuuri igapäevaelust, selle särast ja tema kaunimatest külgedest? Peaksime kasutama erinevaid võimalusi, käsitlemaks individuaalsete otsuste sündi, ja samuti hindama, mida selle eest kellelgi tuli maksta. Süsteemiga kohandumise strateegiaid ei peaks vaatama kui „oportunismi” ega ka „kollaboratsioonismi”, vaid kui individuaalseid otsuseid. Kui me tahame mõista Nõukogude Liidu igapäevaelust, siis ei vii meid sugugi edasi ühekülgsed vaatenurgad, nagu – kes olid „ohvrid” ja kes „teostajad” või kes olid võimude lojaalsed ja kes mitte. Ent selliseid küsimusi on tänapäeva Eestis sageli kuulda, eesmärgiga oma vastast diskrediteerida.

Mulle näib, et Eesti ajalookirjutuses on „inimene” alaeindatud. Teised distsipliinid on jõudnud sellega kaugemale. Ütlen veidi ülepaikutult, et mulle on jäänud mulje, et Eestis on 2010. aastal justkui kuritegu väita, et Eesti NSV-s olid inimestel olemas igapäevased rõõmud. Miks ei võiks Eestis representatiivselt uurida armastuse ajalugu Eesti Vabariigi loomisest kuni tänapäevani. See oleks innovatiivne!

Mertelsmann: Veel üks korralikult uurimata teema on vähemused, „mitte-eestlased”. „Venekeelsest elanikkonnast” on muidugi kirjutatud palju, võib-olla isegi rohkem kui vaja. Sealjuures on aga üks aspekt jäänud praktiliselt tähelepanuta. Kõige tähtsam tegur hea ühiskondliku positsiooni saavutamiseks on sotsialistlikes ja postsotsialistlikes ühiskondades haridus. Kuna Eestis pole olnud piisavalt võimalusi omandada kõrgharidust emakeeles (v. a. eesti keel), on selles osas vene keele kõnelejaid diskrimineeritud juba Eesti NSV-s ja diskrimineeritakse edasi tänapäeval. See on tohtu inimkapitali raiskamine. Eesti parempoolsetele poliitikutele ei meeldi seda ilmselt kuulda, kuid tänapäevane diskrimineerimine kõrghariduse alal jätkab Nõukogude rahvuspoliitikat, mille põhimõtted pani juba 1913. aastal paika Stalin ise.

Valge: Üldiselt võib selliseid küsimusi „valgetest laikudest” sõnastada kümnelt tuhandel eri viisil ja eri kombinatsioonides, aga üks asi jääb sealjuures minu puhul ühise nimetajana sõelale.

Eesti ajalugu on väga omapärast nägu. Mina ei tea näiteks teist riiki maailmas, kus 20. sajandil oleks valitsemisrežiimidest kogetud kogu teadaolevat spektrit mõlematest totalitaarsetest diktatuuridest kuni põhiseaduses sätestatud maailma kõige nõrgema täidesaatva võimuga „ultrademokraatiani”, kus majanduspoliitikat oleks samamoodi kogetud kõike – tsentraalselt planeeritavat, majanduslikku natsionalismi ja neoliberalismi. Lisaks on tänapäeva Eesti üks maailma globaliseerunumaid riike. Veel tasub toonitada, et Eesti ja Läti on küll Euroopa ühed varaseima demograafilise ülemineku ühiskonnad, aga ka Euroopa 20. sajandi aeglaseima majanduskasvuga riigid. Ma ei ole kindel, kas Eesti ja Läti ühiskonnad ise sellise vaheldusriikka ajaloo üle just rõõmustavad, aga ajaloolastele on need maad küll tõelisteks laboratooriumideks.

See tähendab, et meil võib oma ajaloo põhjal olla õelda üsna palju maailmale. Minu arvates on selleks eelkõige meie hoiakute või väärtushinnangute muutused terve 20. sajandi vältel, mil sotsiaalne taust muutus erakordselt kiiresti ja radikaalselt. Ning mis seal salata, eelkõige see, kuidas 1930. aastatel lääneliku tsiviilühiskonna moodustanud eestlased Nõukogude režiimiga harjusid ja kohanesid. Sest pole kahtlust, et 1960.–1970. aastatel ja 1980. aastate esimesel poolel oli vähe neid, kes lootsid iseseisva Eesti taastumist, ja peaaegu polnud neid, kes selle nimel tegutsesid. Ning neid viimaseid, väga väheseid pidas ühiskond imelikeks või äärmuslasteks. Kas see joon – kohanduda allutatuna, et ellu jääda, ja vaenata neid oma ühiskonna liikmeid, kes võõrvõimu vastu võitlevad, on ainult eestlastele omane, või oleks see juhtunud näiteks ka prantslastega III *Reich*’i võidu korral mõnekümne aasta pärast? Need on inimolemuse eksistentsiaalsed tuuma puudutavad küsimused, mille pärast ajalugu üldse uuritaksegi, aga samas ka karmid ja teravad küsimused, ning nende uurimisest võib olla kasu ainult siis, kui neile ausalt vastata.